

Однак як свідчить аналіз конфліктогенної ситуації в Україні, нині у державі не сформувалися радикальні політичні сили, яким було б під силу „розв'язати” в своїх інтересах відкритий політичний конфлікт, довівши його до агресивної силової стадії. В той же час масштабний політичний конфлікт на латентній (прихованій) стадії в суспільстві все ж таки існує.

3. Для того, щоб уникнути появи і розвитку конфліктно-кризових ситуацій, дуже важливо вчасно знаходити шляхи до їх запобігання та розв'язання. У зв'язку з цим варто, в першу чергу, подбати про підготовку компетентних спеціалістів, здатних виконувати завдання з врегулювання конфліктів та їх запобігання, передусім політичними методами. Тут на перше місце виходить вміння аналізувати політичні події, виявляти протидіючі сторони; володіти необхідними статистичними даними та даними соціологічних досліджень; уміти аналізувати події та телепередачі, періодичну пресу, листівки, які висвітлюють інтереси протидіючих сторін, лозунги, під якими проходять маніфестації та мітинги.

Принципово важливим є вміння вибирати способи і стиль поведінки учасників розв'язання конфліктів (морально-правовий, силовий, примусово-переговорний, ідеалістичний), вміло скористатися спеціальними конфліктологічними процедурами (парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадські суди, різноманітне судочинство, Конституційний суд), які широко використовуються у світовій практиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бекешкіна І.Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. – К., 1994. – 48с.; Ручка А.А., Танчер В.В. Теория конфликта // Очерки истории социологической мысли. – К., 1992. – С.219-245; 2. Соціальні конфлікти: Проблеми вияву конфліктного потенціалу молоді, прогноз її готовності до конфлікту: Наук. звіт. – 1993. – 148 с.; Перебенесюк В.П. Межцерковные конфликты на Украине: филос. – социологический анализ. – М., 1992. – 200 с.; Перебенесюк В.П., Бекешкіна І.Е. Соціальний конфлікт і молодь. –К., 1994. – 108 с.; 3. Соціальна напруженість і конфлікти // Соціально-політична ситуація в Україні: Стан і тенденції розвитку (середина 1993р.): Наукові доповіді. –К. – 1993 – Вип.15. – С 35-39. Перебенесюк В.П. Соціальні конфлікти в Україні: Потенціал, сфери розгортання, проблеми розв'язання (громадська думка молоді). – К., 1994. – Вип. 31; 4. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. –К. 1997. – 494 с.; 5. Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // Урядовий кур'єр. – 2002. – 23 листопада; 6. Там само.

О.П. Коляструп

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТСЬКИХ ГРУП ТА ФРАКЦІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ДРУГОГО СКЛИКАННЯ У 1994-1998 РР.

У новітній історії України Верховна Рада відіграла і продовжує відігравати одну з найвизначніших ролей. Саме вона ухвалила Акт про незалежність і Декларацію про державний суверенітет України. Парламент, сформований в умовах незалежної України, прийняв на себе головну роль у розробці основних підвалин новітньої української держави. На долю Верховної Ради випало затверджувати Конституцію України, Основний закон держави, від якого залежить не тільки весь державний лад країни, а й те, яким чином буде відбуватися її подальший розвиток. Ухвалення Конституції та розробка основних законів, які сприяли становленню української держави, не можливо об'єктивно оцінити, не дослідивши основних політичних сил, які, власне, і були головними учасниками цих подій.

Питання роботи Верховної Ради України у перші роки відновлення української державності на сучасному етапі цікавить чимало дослідників. Перша спроба ґрунтовного дослідження українського парламенту як однієї з найвизначальніших сил в Україні була зроблена у книзі В. М. Литвина „Політична арена України: дійові особи та виконавці.”¹ У цьому дослідженні дана оцінка діяльності Верховної Ради у контексті зміни владних інституцій в Україні, починаючи з періоду перебудови і до 1994 року. Хоча у першій монографії об'єкту нашого дослідження – Верховній Раді другого скликання – присвячено лише один з розділів про початковий етап її діяльності, судження автора є конче важливими, оскільки фіксують політичні оцінки стосовно наслідків виборів і формування політичних груп і фракцій. Тим паче, що у наступній праці „Україна: досвід та проблеми державотворення”² автор продовжив і поглибив історичний аналіз державотворчої діяльності парламенту у перше десятиліття незалежності. Економічні, політичні, соціальні процеси, які відбувались в Україні у період з 1991 по 2001 роки, знайшли відображення у праці С. В. Кульчицького „Закономірності державотворчого процесу в Україні”³, відповідну увагу приділено і

Верховній Раді. О. В. Гарань, О. М. Майборода, А. Ф. Ткачук та В. Є. Хмелько у своєму дослідженні⁴ проаналізували діяльність лівих партій та їх фракцій у парламенті, що, звичайно, проливає світло на багато інших аспектів внутрішньої роботи Верховної Ради. Одним з найґрунтовніших досліджень з історії українського парламентаризму на початковому етапі є праця харківських дослідників депутата Верховної Ради декількох скликань, відомого юриста О.М. Бандурка та Ю. С. Древаля⁵. Помітний внесок у дослідження українського парламенту зроблений вітчизняними політологами. Серед них необхідно відзначити праці В. С. Журавського, Ф. Рудича⁶.

Велику увагу питання розвитку парламентаризму в Україні викликають і в західних дослідників. Серед них на окрему увагу заслуговує вже аналізована нами праця Сари Вітмор „Державне будівництво в Україні в 1990-2003 рр.”⁷ та дослідження Ендрю Вілсона „Українці: несподівана нація”⁸. Якщо С. Вітмор в основу своєї праці поклала історію становлення і розвитку українського парламенту, зробивши ґрунтовний огляд як діяльності усього парламенту, так і окремо взятих його структурних підрозділів – депутатських груп, фракцій та парламентських комітетів, то Е. Вілсон зосередився на загальних принципах демократизації суспільного життя в Україні та ролі держаних і політичних інститутів у цьому процесі.

Предметом даного дослідження є діяльність депутатських груп та фракцій Верховної Ради у 1994-1998 роках, коли закладались правові засади нової держави. На цьому етапі були схвалені основні документи загальнодержавного значення (Конституція України) та основний програмовий документ законодавчого органу – його Регламент.

Основним завданням цієї статті є з’ясування чинників структуризації парламенту по фракціях і депутатських групах, визначення мотивації їх діяльності у Верховній Раді України, причин їх співпраці та конфронтації. Йдеться також про оцінку впливу об’єднань депутатів на роботу як законодавчого органу, так і на політичний розвиток країни.

Депутатські фракції та групи у парламенті являють собою чи не найкращий об’єкт дослідження Верховної Ради, тому що власне їх діяльність може найяскравіше пролити світло на ті основні фактори впливу, які зумовлювали прийняття ними відповідних рішень.

Формування Верховної Ради у 1994 році відбувалось на позачергових виборах і мало засвідчити легітимність нового парламенту, оскільки законодавчий орган, який прийняв Декларацію незалежності України, був обраний ще за існування СРСР. Для більшості громадян України поряд з питанням легітимності нового парламенту поставало питання про відповідальність його за стан демократії у країні.

Вибори до українського парламенту відбувались за мажоритарним принципом, який, якщо не виключав активної ролі політичних партій, то, принаймні, не сприяв утворенню стійких політичних фракцій у парламенті. Проте необхідно зазначити, що із 32 політичних партій, зареєстрованих у законодавчому порядку в Україні, 28 створились у зв’язку з парламентськими виборами.⁹

У класичному розумінні поняття „фракція” можна застосовувати до груп, які виражають інтереси певної партії у представницькому органі. Враховуючи це, з тих політичних сил, які пройшли до парламенту, право на утворення фракцій мали комуністична партія України (КПУ) та Народний Рух України (НРУ). Соціалісти для створення своєї фракції змушені були скористатися допомогою комуністів, щоб набрати 25 членів, необхідних для утворення фракції, „позичивши” частину депутатів в КПУ.¹⁰ Звичайно ж, інші депутати не втратили стимулів для об’єднання, вони створювали депутатські групи для досягнення спільних політичних цілей. Депутатські групи об’єднувались за політичними уподобаннями та інколи за регіональним принципом, хоча, якщо врахувати розподіл голосів виборців за регіонами, то можна вибудувати чітку залежність від регіонального та політичного забарвлення – лівий Схід та Південь та орієнтований на праву ідею Захід.

У перший день голосування, 27 березня 1994 року, було обрано лише 49 депутатів.¹¹ У 400 виборчих округах було проведено повторне голосування. У 9 областях у першому турі депутатів не було обрано.¹² По 112 виборчих округах були проведені повторні вибори влітку того ж року.¹³ Фактично через недосконалість Закону про вибори виборчий процес виявився перманентним, що у майбутньому суттєво позначилося як на роботі перших сесій парламенту, так і на виборі його керівництва. За два тури було обрано тільки 338 депутатів з 450.¹⁴

Найчисельнішою політичною групою з тих, які утворились у новообраному парламенті, були ліві. Здобувши перемогу переважно у південних та східних промислових регіонах, вони виявилися найбільш політично стабільною і організаційно визначеною політичною силою. Окрім цього фракції лівих базувались переважно на партійному принципі. Проте ліві не були ідеологічно монолітним утворенням. У новообраному парламенті вони утворили три фракції: „Комуністи за народовладдя та

соціальну справедливість”, „Соціалістична фракція” та „Аграрники України”. Їх об’єднувала спільна позиція з кількох найважливіших питань як економічних, так і політичних, а саме, ставлення до приватизації, до президентства та ключових позицій у формуванні владної вертикалі. Внаслідок того, що Верховна Рада не була сформована повністю та через те, що нові центристські та праві групи ще не співпрацювали тісно, лівий блок провів першу сесію фактично під власним домінуванням. На початок першої сесії 43% голосів належало лівим, тобто КПУ, СПУ та „аграрникам”, адже діяла норма Конституції, за якою більшість вираховувалась від кількості депутатів, „повноваження яких визнані і не припинені в установленому законом порядку”. Це означало, що більшість для прийняття рішень – 169 голосів, кворум – 224 голоси. Лише для зміни Конституції необхідні були 300 голосів.¹⁵

Проте позиції лівих виявились не такими вже й міцними. В результаті довиборів ситуація почала змінюватися. На третій сесії у Верховній Раді було вже 405 депутатів, а ліві мали 164 мандати, під час четвертої сесії в результаті розколу „аграрників” ліві мали вже 143 мандати¹⁶. У грудні 1995 року парламент виглядав таким чином: 35% – ліві, 22% – праві та 40% – центристи¹⁷. У 1997 році внаслідок довиборів кількість депутатів збільшилася до 415 осіб, тепер у парламенті було представлено 22 політичні партії з 41 наявної.¹⁸

Центристи за кількістю представників ішли за лівими. Здебільшого центристами були безпартійні народні депутати або представники тих партій, які виникли на початку 90-х років, а також представники колишньої комуністичної номенклатури та нового бізнесу, подекуди спільно об’єднаного. Для колишніх радянських можновладців центрим був тим новим ідеологічним підґрунтям, від якого можна було відштовхуватись у новому політичному полі України. Центристи утворили у парламенті такі фракції: „Центр”, „Міжрегіональна депутатська група” та „Єдність”. Яскравим прикладом об’єднання за регіональним принципом була депутатська група „Єдність”: 16 з 25 її членів були представниками Дніпропетровської області, 6 – Харківської. До „Міжрегіональної депутатської групи” (МДГ) входили, в основному, представники східних областей України, об’єднаних навколо кандидата у президенти Л. Кучми та його помічника В. Гриньова. На першій сесії ці два центристських об’єднання більше тяжіли до співпраці з лівими силами, проте це було скоріше тимчасовим явищем. МДГ після обрання Л. Кучми президентом з нечисельної маловпливової групи перетворилась на потужну центристську фракцію, яка проіснувала впродовж усього скликання.

Серед правих сил представники Народного Руху утворили власну фракцію у парламенті. Їх підтримували депутати, що виступали за проведення в Україні економічних перетворень та об’єднувались у депутатську групу „Реформи”, вони стояли традиційно на державницьких позиціях. Ще одним союзником виступала депутатська група „Державність”, яка потім буде більше співпрацювати з центристськими силами.

З огляду на таку розстановку політичних сил, які сильно різнилися за своїми політичними поглядами, варто було очікувати не співпраці між депутатами, а сильної конфронтації. Для лівих боротьба з правими була тією самою конструктивною діяльністю, якої, на їх думку, від них очікувало суспільство. Представники правих, в свою чергу, також більше були втягнуті у продовження битви з новими комуністами та соціалістами, як з прихильниками відновлення Радянського Союзу, що уособлював для них суцільне зло. Центристи, хоча і не мали великих розбіжностей з правими, не завжди виступали з ними єдиним блоком, часом підтримуючи лівих у парламенті.

Першу перемогу ліві отримали під час виборів голови парламенту. Реальні шанси бути обраним на цю посаду мали тільки двоє претендентів з чотирьох – В. Дурдинець і О. Мороз. Підсумок таємного голосування залежав від того, як зорієнтуються народні депутати, які ще не визначилися у політичних уподобаннях, бо більшість свій вибір вже зробила. Зокрема, демократи вирішили підтримати „Центр” В. Дурдинця, а не його опонента, за якого віддав голоси лівий блок. Результати голосування виявились наступними: О. Мороз: 171 – „за”, 151 – „проти”; В. Дурдинець: 103 – „за”, 209 – „проти”.¹⁹

На першій сесії Верховної Ради ліві намагалися використати свою стратегічну перевагу з найбільшим зиском. Перемігши у змаганнях за крісло спікера, ліві здобули також крісло його першого заступника. Меншість запропонувала свою кандидатуру на посаду заступника голови Верховної Ради України – В. Дурдинця, але незабаром стало відомо, що на цю посаду рекомендовано О. Ткаченка.²⁰ Так виникла перша парламентська криза. Меншість, протестуючи проти того, що ліві намагаються узурпувати керівництво Верховної Ради, домовилась не реєструватись у сесійній залі, проте більшість домоглася свого, віддавши посаду заступника кандидату від центристів.

Для правих поразка від лівих у боротьбі за парламентське крісло могла коштувати дуже дорого. По-перше, поразка ідеологічному противнику означала, що в найбільш непримиренних

питаннях стосовно внутрішньої політики перевагу потрібно було віддати найзапеклішому ворогу; по-друге, для правих і реформаторських сил стало очевидним, що ті пропозиції стосовно економічного розвитку країни, які вони могли лобювати у парламенті, будуть тепер відхилені з боку керівництва парламентом. Тому парламентська обструкція, на яку згодилась меншість, була схожа більш на крок відчаю у небажанні бути взагалі позбавленим будь-якої можливості бути поміченим у роботі парламенту.

На вечірньому засіданні Верховної Ради України 24 травня 1994 року було продовжено розгляд питання про обрання першого заступника та заступника голови Верховної Ради. В результаті таємного голосування Першим заступником обрано О. М. Ткаченка, заступником – О.О.Дьоміна²¹. Депутати І.Костецький і В.Чорновіл заявили протест. Слова В. Чорновола про те, що в парламенті відбувся комуністичний переворот, ліві зустріли оплесками.²² Для регулювання місця і ролі фракцій Верховна Рада прийняла постанову „Про створення депутатських фракцій та груп”, яка б регулювала діяльність депутатських об'єднань. Під час обговорення проекту цієї постанови від мікрофонів раз у раз лунали пропозиції доповнити проект положенням, яке б дозволяло створювати фракції за територіальною ознакою.²³ 13 травня 1994 року на ранковому засіданні було вирішено, що кожна фракція має складатися не менше як з 25 депутатів. Висувалася пропозиція, що, як виняток із цього пункту, можуть бути жіночі групи.²⁴ Це свідчить про те, що деякі депутати не мали чіткого уявлення, що являє собою фракція і яка її основна мета. Окрім цього було прийнято рішення про те, що для узгодження спільних позицій депутати повинні були зустрічатися на погоджувальній раді фракцій. Фракції могли пропонувати кандидатів до парламентських комітетів та на посаду спікера. Представники всіх фракцій мали бути пропорційно представлені в усіх парламентських структурах. Лідери фракцій зустрічались би на погоджувальній раді фракцій як у дорадчій структурі для того, щоб вирішувати конфліктні ситуації.²⁵

Таким чином, ліві, отримавши ще й посаду першого заступника голови Верховної Ради, фактично встановили контроль і над її Президією, маючи змогу тепер самостійно регулювати розклад питань, які виносилися на розгляд сесії. Отже, можна говорити про те, що перша сесія Верховної Ради другого скликання відбулась під домінуванням лівої більшості, але говорити про подальше превалювання лівих сил у парламенті не можна. По-перше, влітку 1994 року відбулись довибори, які значно послабили позиції лівих, по-друге, центристські та праві депутатські групи значно долали розбіжності, в першу чергу, через покращення їх організаційної єдності та співпраці.

Взагалі, порозуміння між депутатськими об'єднаннями відбувалось не лише в межах політичного та регіонального уподобання. Для центристських „МДГ” та „Єдності”, які склалися переважно з депутатів з лівобережної України, співпраця з лівими у тих питаннях, які не вимагали кардинального відмежування від принципів центрризму, була часом нормальною. Праві поступово знаходили більше спільної мови з представниками центру, оскільки фактично між їхніми програмами не існувало серйозних політичних відмінностей. Іншим фактором взаємопорозуміння між центристами та правими була наявність лівого керівництва парламентом, яке не завжди прислухалося до їх інтересів.

Для лівих початок роботи Верховної Ради 2-го скликання відкривав райдужні перспективи, але поступово вони ставали більш примарними. Не вдалося домогтися повного відновлення системи радянської влади, яку вони намагались втілити у законі „Про місцеві ради народних депутатів”. Поступово їх позиції ставали все менш міцними. Однією з причин їх послаблення була відверта поразка їхнього єдиного кандидата О. Мороза на президентських виборах 1994 року та активна позиція Л. Кучми у процесі взаємодії двох гілок влади. Л. Кучма і О. Мороз були не просто представниками різних політичних течій. Від їх взаємин фактично залежала доля розмежування владних повноважень між виконавчою та законодавчою владою.

Англійська дослідниця Сара Вітмор одним з найвизначальніших факторів впливу на фракції та групи називає Президента України Леоніда Кучму. Справді, Президент прагнув збільшити свій вплив на Верховну Раду, намагаючись підсилити позиції виконавчої влади. Першим кроком у цьому було внесення у листопаді 1994 року на розгляд парламенту проекту закону „Про державну владу та місцеве самоврядування”, який збільшував повноваження виконавчої влади на місцях, зміцнюючи при цьому становище президента. 18 травня 1995 року парламент ухвалив Закон про державну владу та місцеве самоврядування, згідно з яким Президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгодження і затвердження Верховної Ради. Він очолював систему місцевих органів державної влади.²⁶ Але для того, щоб увести в життя положення цього закону, необхідно було 300 голосів народних депутатів, які б змінили таким чином діючу Конституцію.

Досягти цього Президент не зміг і змушений був піти на компроміс з Верховною Радою. Цей законопроект був прийнятий за основу при підписанні Конституційного договору між головою Верховної Ради та Президентом України. Підписання Конституційного договору стало можливим через співпрацю між депутатськими фракціями та групами. Президент зміг завоювати прихильність більшості центристських та правих фракцій. Він регулярно зустрічався з представниками деяких фракцій. Тому ті фракції, які були ближче до президента, ставали більш привабливими для позафракційних прагматичних депутатів і збільшувались у розмірі (наприклад МДГ та Єдність у кінці 1994 року.)²⁷

Підписання Конституційного договору мало великий вплив на ліві фракції. Фактично внаслідок цієї події відбувся розкол в Аграрній фракції восени 1995 року, що і призвів до утворення центристської фракції „Аграрники за Реформи”. Для Соціалістичної фракції конституційний процес також вніс суттєві зміни в її структуру. Наталя Вітренко та Володимир Марченко утворили власну Прогресивно-Соціалістичну партію, яка хоч і була за ідеологічним спрямуванням лівою, але була в опозиції до керівництва парламентом.

Вплив президента зумовив, окрім розколу лівих сил, їх фактичне послаблення, а також помітно сприяв спільній співпраці між депутатськими об'єднаннями, змушуючи їх діяти разом для досягнення єдиної мети.

Значимість Конституції для парламенту полягає у тому, що вона визначає не тільки місце Верховної Ради у системі влади, а й затверджує модель розвитку країни, якою вона буде республікою – президентською чи парламентською. Для прийняття Конституції була створена конституційна комісія, до якої входили представники усіх фракцій. Саме через діяльність цієї комісії фракції могли узгоджувати свої інтереси та дійти спільного компромісу. Президент зміг заручитись підтримкою правих, відхиливши пропозицію подвійного громадянства у 1995 році, проте їх підтримка була не такою вже і беззастережною. І все ж таки для прийняття Конституції підтримки правих та центристів було замало, разом вони могли дати до 258 голосів при необхідних 300. Але ймовірність проголошеного президентом референдуму про довіру парламенту зробила лівих більш прагматичними у ставленні до Конституції. Аграрники, 63% соціалістів та 23% комуністів врешті проголосували за Конституцію, багатьох з них переконав спікер О.Мороз.²⁸ Таким чином, конституційний процес, сильно вдаривши по кількості лівих, значно зміцнив позиції центристів. „Центр” об'єднався з „Державністю” для того, щоб утворити пропрезидентський Конституційний центр.²⁹

Прийняття Основного закону мало на меті прояснення становища у взаєминах між виконавчою та законодавчою владою, насправді ж конфлікт між двома гілками влади продовжував існувати. Якщо до схвалення Конституції обидві сторони обґрунтовували його відсутністю певних положень Конституції, то тепер для основних її творців причиною протистояння була її недосконалість, хоча вона була результатом їхнього компромісу. Недостатньо визначені Конституцією повноваження обох гілок влади спонукали їх до збільшення своїх повноважень у конституційних межах.³⁰

Проголошення Конституції України позначилось і внутрішній структурі парламенту. Президія була офіційно скасована з проголошенням Основного закону, її місце фактично посіла погоджувальна Рада фракцій. Таким чином, ліві були позбавлені тих переваг, які вони мали на початку скликання.

Отже, у Верховній Раді другого скликання вперше депутатські групи та фракції виявили себе як впливові суб'єкти політичного процесу. У ході роботи парламенту фракції позиціювалися за партійним, регіонально-територіальним принципом, але не відзначалися стабільністю через тактичні інтереси. Значний вплив на переструктурування фракцій здійснив Президент Л. Кучма, посилюючи виконавчу владу. Депутатські об'єднання внесли зміни до виборчого процесу, зробивши його більш сприятливим для формування фракцій. У період другого скликання був ухвалений Регламент (внутрішня конституція парламенту), який закріпив провідну роль фракцій у Верховній Раді. Конституційний процес виявився серйозним іспитом для депутатських груп та фракцій, спричинивши їх розташування у політичному спектрі, та випробував їх організаційну єдність і здатність до узгоджених дій у критичний момент. Хоча депутатські об'єднання змінювались за чисельністю, деякі з них не проіснували впродовж усього скликання, вони були ознакою того, що в українському парламенті створюються передумови для його розвитку і перетворення в справжній демократичний законодавчий орган.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці – К., 1994; 2. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К., 2001; 3. Кульчицький С.В. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001; 4. Гарань О.В., Майборода О. М., Ткачук А.Ф., Хмелько В. Є. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000; 5. Бандурко О.М. Древаль Ю.С. Парламентаризм в Україні становлення та розвиток. – Харків, 1999; 6. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно правові проблеми). – К., 2002; 7. Коляструк О.П. Вітмор С. Державне будівництво в Україні (Український парламент 1990-2003). – Лондон –Нью-Йорк, 2004. – 222 с.;hitmore S. Statebuilding in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003).- London, New-York: Routledge Curson Taylor &Francis group, 2004. – 222 p. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського – Серія: Історія – Вип.ІХ. – Вінниця, 2005. – С.410-414; 8. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004; 9. Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні / Моніторинг висвітлення виборчої кампанії в українських засобах масової інформації: Підсумковий звіт. – К., 1995. – С. 43; 10. Гарань О.В., Майборода О. М., Ткачук А.Ф., Хмелько В. Є. Вказана праця. – С.85; 11. Голос України – 1994. - 31 березня. - №59; 12. Там само; 13. Там само.- 15 квітня.- №70; 14. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С. 78; 15. Гарань О.В., Майборода О. М., Ткачук А.Ф., Хмелько В. Є. Вказана праця. – С.92; 16. Там само. – С.93; 17. Whitmore S. Statebuilding in Ukraine - P. 72; 18. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К., 2001. – С.82; 19. Голос України. – 1994. – 20 травня (№92); 20. Там само - 24 травня №95; 21. Там само. - 26 травня - №97; 22. Там само; 23. Там само. - 14 травня.- №89; 24. Там само; 25. Whitmore S. Statebuilding in Ukraine - P. 72; 26. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К., 2001. – С.82; 27. Whitmore S. Statebuilding in Ukraine - P.73; 28. Там само. - P.76 ; 29. Там само - P.77; 30. Докладніше див.: Whitmore S. Statebuilding in Ukraine.